

НАВУКОВЫ, НАВУКОВА-МЕТАДЫЧНЫ ІЛЮСТРАВАНЫ ЧАСОПІС

Заснавальнікі:

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Выдавецтва «Адукацыя і выхаванне», дзяржаўная навуковая ўстанова «Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі», Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

Рэдакцыйная калегія:

Галоўны
рэдактар
Васіль
Кушнер

Сымон Барыс (рэдактар аддзела), Канстанцін Бандарэнка, Пётр Брыгадзін, Рыгор Васілевіч, Максім Гальпяровіч (намеснік галоўнага рэдактара), Анатоль Грыцкевіч, Мікалай Забаўскі, Віктар Іўчанкаў, Аляксандр Каваленя, Міхаіл Касцюк, Уладзімір Кляня, Веньямін Космач, Уладзімір Кошалеў, Надзея Кушнер (рэдактар аддзела), Уладзімір Ладысеў, Рыгор Лазько, Аляксандр Лакотка, Аляксей Літвін, Анатоль Люты, Барыс Ляпешка, Вольга Ляўко, Ігар Марзалюк, Наталля Матусевіч, Аляксандр Радзькоў, Аркадзь Русецкі, Вячаслаў Селяменеў, Аляксандр Смолік, Васіль Стражаў, Сяргей Ходзін, Мечыслаў Часноўскі, Алег Яноўскі, Эдмунд Ярмусік.

Рэдакцыйная рада:

Уладзімір Адамушка, Тамара Анціховіч, Юрый Бохан (старшыня рады), Васіль Бушчык, Марыя Бяспалая, Аляксандр Вабішчэвіч, Ала Галубовіч, Надзея Ганушчанка, Уладзімір Гілеп, Аляксандр Груша, Аляксандр Гужалоўскі, Вячаслаў Даніловіч, Таісія Доўнар, Дзяніс Дук, Ларыса Жэрка, Андрэй Каракін, Аляксандр Каханоўскі, Іван Крэнь, Валерый Марозаў, Святлана Марозава, Леанід Мартынаў, Ян Мілеўскі, Антон Мірановіч, Сяргей Новікаў, Вольга Нячай, Васіль Ракуць, Сяргей Рашэтнікаў, Таццяна Румянцава, Віталь Скалабан, Алег Слука, Мікалай Сташкевіч, Валерый Талкачоў, Уладзімір Тугай, Віктар Фядосік, Анатоль Шаркоў, Захар Шыбека.

ЗМЕСТ

ПАЛІТЫЧНАЯ ГІСТОРЫЯ

Вадзім Гігін Разгром небаўшавіцкіх палітычных партый і груп на тэрыторыі Савецкай Беларусі ў першай палове 1920-х гг. 3

УСЕАГУЛЬНАЯ ГІСТОРЫЯ

Вадзім Гаўрылаў Знешнепалітычныя стасункі Францыі і ЗША ў другой палове XX — пачатку XXI ст. 9

КРЫНІЦАЗНАЎСТВА

Юрый Мікульскі Новыя лісты Філона Кміты-Чарнабыльскага 18

ГІСТОРЫЯ АРХІТЭКТУРЫ

Аляксандр Кушнярэвіч, Готыка ў Ашмянах
Антон Францішак Брыль 24

Славянамоўныя рукапісы арабскім пісьмом як крыніцы ведаў па культуры беларускіх татарараў

Унікальнымі помнікамі культуры беларускіх татарараў з'яўляюцца рукапісныя кнігі, у якіх утрымліваюцца славянамоўныя тэксты, у тым ліку і на беларускай мове, напісаныя арабскай графікай. Вывучэнне гэтых рукапісаў дазваляе даведацца аб асаблівасцях рэлігіі, культуры, гісторыі беларускіх татарараў. А таксама прадстаўляе значную цікавасць для вывучэння гісторыі беларускай мовы XVI—XVII стст.

У дзяржаўных бібліятэках Беларусі і ў Гродзенскім дзяржаўным музеі гісторыі рэлігіі выяўлены 39 рукапісаў і фрагментаў рукапісаў беларускіх татарараў канца XVII — першай паловы XX ст. Па колькасці гэтых помнікаў калекцыі Беларусі займаюць адно з першых месцаў сярод дзяржаўных кнігазбораў свету. Для параўнання ў дзяржаўных калекцыях Літвы захоўваюцца 40 рукапісаў першай паловы XVIII — першай паловы XX ст., Расіі — 8 рукапісаў сярэдзіны XVII — першай паловы XIX ст., Украіны — адзін рукапіс пачатку XIX ст., Польшчы — 10 рукапісаў пачатку XIX — першай паловы XX ст., Англіі — 3 рукапісы першай паловы XVIII — першай паловы XIX ст., Германіі — адзін рукапіс першай паловы XVII ст.¹

На жаль, дагэтуль пра арыгінальныя помнікі пісьменства беларускіх татарараў ведае толькі вузкае кола спецыялістаў. У 1997 і 2003 гг. у Беларусі выдадзены два каталогі рукапісаў беларускіх татарараў². Каталог 1997 г. уключаў звесткі пра 11 рукапісаў XVIII — пачатку XX ст. з прыватных кнігазбораў. У каталогу 2003 г. прадстаўлены 14 рукапісаў з кнігазбору Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі імя Якуба Коласа (далей — ЦНБ НАН Беларусі). Аднак каталагізацыя рукапісаў беларускіх татарараў яшчэ не завершана. У Беларусі не выдадзены ні адзін арабграфічны кніжны помнік. Не вырашана праблема стварэння страхавых копіяў, пераводу каштоўных дакументальных помнікаў на электронныя носыбіты.

Значная ўвага вывучэнню гэтых унікальных помнікаў надаецца цяпер у Беларусі. Пры актыўным удзеле І.Канапацкага ў 1997 г. у музеі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў, у 2001 і 2003 гг. у ЦНБ НАН Беларусі былі арганізаваны выстаўкі рукапісаў беларускіх татарараў. З яго дапамогай былі выдадзены каталогі рукапісных кніг. Праблемы даследавання кніжнай спадчыны беларускіх татарараў разглядаліся на навуковых канферэнцыях, арганізатарам якіх быў І.Канапацкі. На IX Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі "Цюркскія народы ў гісторыі Беларусі" ў 2003 г. была арганізавана секцыя "Кніжнасць цюркскіх народаў"³.

Неабходна адзначыць, што вывучэннем рукапісаў беларускіх татарараў актыўна займаюцца замежныя навукоўцы, беларускі рэлі-

КАНАПАЦКАЯ Зарына Ібрагімаўна — дактарант кафедры гісторыі Беларусі БДПУ імя Максіма Танка, кандыдат гістарычных навук. Нарадзілася ў Мінску. У 2000 г. закончыла гістарычны факультэт, у 2003 г. — аспірантуру БДПУ імя Максіма Танка. Даследуе гісторыю культуры беларускіх татарараў. Аўтар каля 50 навуковых публікацый.

і грамадскі дзеяч А.Надсан (Лондан), польскія даследчыкі А.Дрозд, Ч.Лапіч, швейцарскі лінгвіст П.Сутэр, літоўская даследчыца Г.Мішкінене і інш. У 2000 г. у Варшаве, у 2005 г. у Вільнюсе выйшлі каталогі рукапісных кніг.

У ЦНБ НАН Беларусі праводзіцца даследчая работа па апісанні і кадэкалагічным аналізе рукапісаў беларускіх татараў з айчынных дзяржаўных калекцый. Супрацоўнікамі аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў бібліятэкі М.Тарэлкам і А.Цітавец былі даследаваны матэрыялы гэтай установы, а таксама Бібліятэкі Беларусі і Гродзенскага дзяржаўнага музея гісторыі рэлігіі. Рукапісы беларускіх татараў захоўваюцца ў прыватных калекцыях, але пераважная большасць іх не ўлічана і не апісана.

Для больш яснага разумення стварэнне рукапісаў беларускіх татараў на славянскіх мовах арабскім пісьмом неабходна згадаць некаторыя гістарычныя падзеі. Татары, якія прыйшлі ў Вялікае Княства Літоўскае з Кіпчака і Крыма на мяжы XIV—XV стст., размаўлялі на чагатайскай мове (што прадстаўляла адзін з усходніх дыялектаў турэцкай мовы, які адносіцца да куманска-кіпчацкай моўнай групы. — **З.К.**) У хамаілах (малітоўніках) беларускіх татараў ёсць шмат тэкстаў на гэтай мове, якія адносяцца да найбольш ранняга перыяду гісторыі беларускіх татараў. Чагатайскай мова была афіцыйнай літаратурнай мовай Залатой Арды. Асобныя плямёны, якія ўваходзілі ў склад Залатой Арды, мелі свае дыялектныя адрозненні, але вырашаючай у развіцці пісьменства і афіцыйнай мовай вышэйшых слаёў гэтай дзяржавы была менавіта чагатайскай мова. Як адзначае польскі гісторык С.Крычыньскі, сляды чагатайскай мовы захаваліся ў помніках старажытнай пісьменнасці беларускіх татараў, у некаторых прозвішчах, назвах гербаў, а таксама ў назвах некаторых татарскіх страў⁴.

Сваю родную мову татары страцілі вельмі рана. Звесткі пра гэта ўтрымліваюцца ў крыніцах XVI—XVII стст. Так, у старажытным трактате, напісаным невядомым татарынам з ВКЛ, які атрымаў у гістарычнай літаратуры назву "Risale-i-Tatar-i-Lech" ("Справа пра польскіх татараў") аўтар, выказваючы пажаданне, каб дзеці татараў ВКЛ маглі вывучаць арабскую і асманскую мовы, заўважае: "Падчас падарожжа нам давялося сустрэць мусульман, якія ведаюць не больш чым мы, нават у тых краінах, якія падуладны вялікаму падзішаху; а калі нашы не ўмеюць гаварыць па-арабску і па-турэцку, то яны ведаюць іншыя мовы: іскны ў нашай краіне карыстаецца дзвюма распаўсюджанымі там мовамі"⁵. У трактате таксама сказана, што татары, якія жывуць у ВКЛ, "на сваёй гора страцілі сваю мову і карыстаюцца мясцовай, але ... да гэтага часу захавалі сваю веру ... Сёння большая частка мусульман, якая гаворыць там па-турэцку, гэта тыя, што ... самі нядаўна пасяліліся на гэтых землях"⁶. Зразумела, што, згадваючы "асманскую мову", якой карыстаюцца беларускія татары, аўтар трактата меў на ўвазе турэцкую мову наогул. Ананімы аўтар ліста Давыду Хітраэсу за 1581 г. сцвярджаў, што татары ВКЛ карыстаюцца мясцовымі мо-

вамі⁷. Няма ніякага сумнення, што ў пачатку XVII ст. у некаторых татарскіх паселішчах гаварылі па-турэцку, таму Чыжэўскі ў сваёй кнізе "Alfurkan tatarski" ("Аль-Каран татарскі" — пасквіль на татары па-турэцку) ("Аль-Каран татарскі" — пасквіль на татары па-турэцку) — пасквіль на татары па-турэцку маюць асобую і незвычайную мову⁸. Неабходна адзначыць, што на працягу XVII ст. беларускія татары цалкам адмовіліся ад турэцкай мовы, захавалі яе толькі адзінкі. Пра гэта сведчыць і турэцкі гісторык XVII ст. Ібрагім Па-ціа⁹. Тым, хто ўжо не разумее па-татарску, у кітабе першай паловы XVIII ст. прапановалася: "Калі хто па-татарску не ўмее, то па-руску няхай абракайцеца"¹⁰.

Моўная асіміляцыя і стала прычынай узнікнення славянамоўных рукапісаў беларускіх татараў, напісаных арабскім пісьмом¹¹. Першыя такія рукапісы на старабеларускай мове ўзніклі ў сярэдзіне XVI ст. Рукапісы беларускіх татараў XVII—XX стст. напісаны ў асноўным на польскай мове ці на моцна спаланізаванай беларускай мове¹². Варта заўважыць, што з'яўленне славянамоўных рэлігійных кніг супала з эпохай Рэфармацыі, калі ў народаў, якія ўваходзілі ў склад ВКЛ, узрасла цікавасць да сваёй гісторыі, культуры, рэлігіі. Менавіта да гэтага перыяду адносіцца і першы пераклад Карана на беларускую мову¹³.

Літаратурныя творы беларускіх татараў дайшлі да нас у выглядзе рукапісных зборнікаў сярэдзіны XVII—XIX стст.^{**}. У адпаведнасці са зместам яны падзяляюцца на Караны, кітабы, тэфсіры, хамаілы, а таксама тэджвіды.

Найбольшую каштоўнасць для вывучэння старажытнай беларускай мовы маюць **кітабы** (з арабск. кітаб — кніга). Змест кітабаў складаюць фрагменты з Карана, паданні аб жыцці і дзейнасці прарокаў, у першую чаргу прарока Мухамада, хадзісы — пацверджаныя іншымі асобамі выказванні прарока Мухамада. У прыватнасці, да хадзісаў адносяцца кароткія выказванні прарока, а таксама вялікія творы аб яго жыцці. Напрыклад, легенда "Мерадж" (з арабск. аль-мі'радж — левіца, ступені) расказвае пра ўзнясенне прарока Мухамада на неба на крылатым кані Бураку і наведванне ім мусульманскага рая і пекла. Гэтая легенда сустракаецца ў пяці кітабах XVIII—XIX стст., якія захоўваюцца ў дзяржаўных кнігазборах Беларусі і ў кітабе Хасяневіча (1832 г.) з прыватнай калекцыі беларускага вучонага І.Канапацкага¹⁴. Поўны тэкст легенды быў апублікаваны Янам Станкевічам у 1933 г. у часопісе "Славія"¹⁵. Усходазнавец Г.М.Мерэдыт-Оуэнс і дырэктар бібліятэкі імя Францішка Скарыны ў Лондане А.Надсан знайшлі адзін з яе спісаў у кітабе 1831 г. з кнігазбору Брытанскай бібліятэкі ў Лондане¹⁶. Спіс гэтай легенды знаходзіцца і ў кітабе з калекцыі Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі. У кітабах можна таксама знайсці легенды, заснаваныя на сурах Карана. Напрыклад, пра смерць Мар'ямы (Марыі, маці Ісуса Хрыста) і пра жыццё Ісуса (у тэкстах Ісы).

* Абракацца, верагодна выказаць пэўны намер перад тым як чытаць малітву, або рабіць канкрэтную справу.

** Самыя раннія з вядомых рукапісаў беларускіх татараў, якія адносяцца да XVI ст., не захаваліся да нашага часу.

У кітабах беларускіх татараў сустракаюцца легенды, аналагічныя тым, што бытавалі на Усходзе. Напрыклад, легенда "Аб сямі братах, што спяць", "Аб пярсцёнку Саламона", "Аб Аляксандры Вялікім".

Маральна-павучальныя гісторыі, якія ўключаліся, як правіла, у кожны кітаб, закранаюць такія тэмы, як павага да бацькоў, старых, хворых, сірот, суседзяў, кіраўнікоў мусульманскіх прыходаў, імамаў. Тут можна ўгадаць некалькі цікавых аповядаў такога характару, змешчаных у адным з кітабаў XVIII ст.: "Аб паважлівых адносінах да бацькі і маці", "Аб шаноўных адносінах да сірот", "Аб шаноўных адносінах да суседзяў", "Аб шаноўных адносінах да гасцей", "Павага да старэйшых і вучоных людзей", "Аповесць аб жабраку і Асафе", "Аповесць аб п'яніцах", "Аповесць аб Абідзе"¹⁷. Нямала старонак адводзіцца і разважаннем аб важнасці маральных каштоўнасцей у жыцці людзей.

На нашу думку, менавіта ў кітабах змяшчаліся розныя гістарычныя паданні беларускіх татараў, аб якіх па прычыне знікнення часткі іх рукапіснай спадчыны маюцца толькі адрывачныя звесткі даследчыкаў першай паловы XIX ст. Польскі вучоны Т. Чацкі, згадваючы пра манеты Абу-Саід-Бахадур-хана, які правіў у Персіі ў першай палове XIV ст., піша: "Аб гэтым Абу-Саідзе і Багдад Хатун, дачцэ эміра Джыўбана (Т. Чацкі падае імёны ў іх французскім вымаўленні — **З.К.**), былі яшчэ розныя гісторыі, якія расказвалі нашы татары пры Яне III і Аўгусте II: хаця б нязграбны раман аб Катуне з Багдада (каля 1700 г.), які, відавочна складаецца з гэтых паданняў, што, аднак, не зусім падыходзяць для дзяцей Усходу"¹⁸. З татарскіх хронік вядома, што ў часы праўлення Абу-Саід-Бахадур-хана з мангольскай дынастыі Чынгізідаў у Персіі на палітычнай арэне з'явіўся бей Хасан Бузург з племені джалаір, прадстаўнікі якога былі і сярод беларускіх татараў, жанаты на Дэльшат-хатун, дачцэ эміра Джубана з Багдада. Жадаючы здабыць прыхільнасць хана, ён развёўся са сваёй жонкай і выдаў яе замуж за хана. Узнагароджаны за гэта і прызначаны ханскім намеснікам у Анатолію, Хасан настолькі замацаваў свае пазіцыі, што пасля смерці Абу-Саід-Бахадур-хана ў 1335 г. заняў яго трон¹⁹. Несумненна, менавіта гэтыя падзеі адлюстраваны ў тым "рамане", аб якім гаворыць Т. Чацкі.

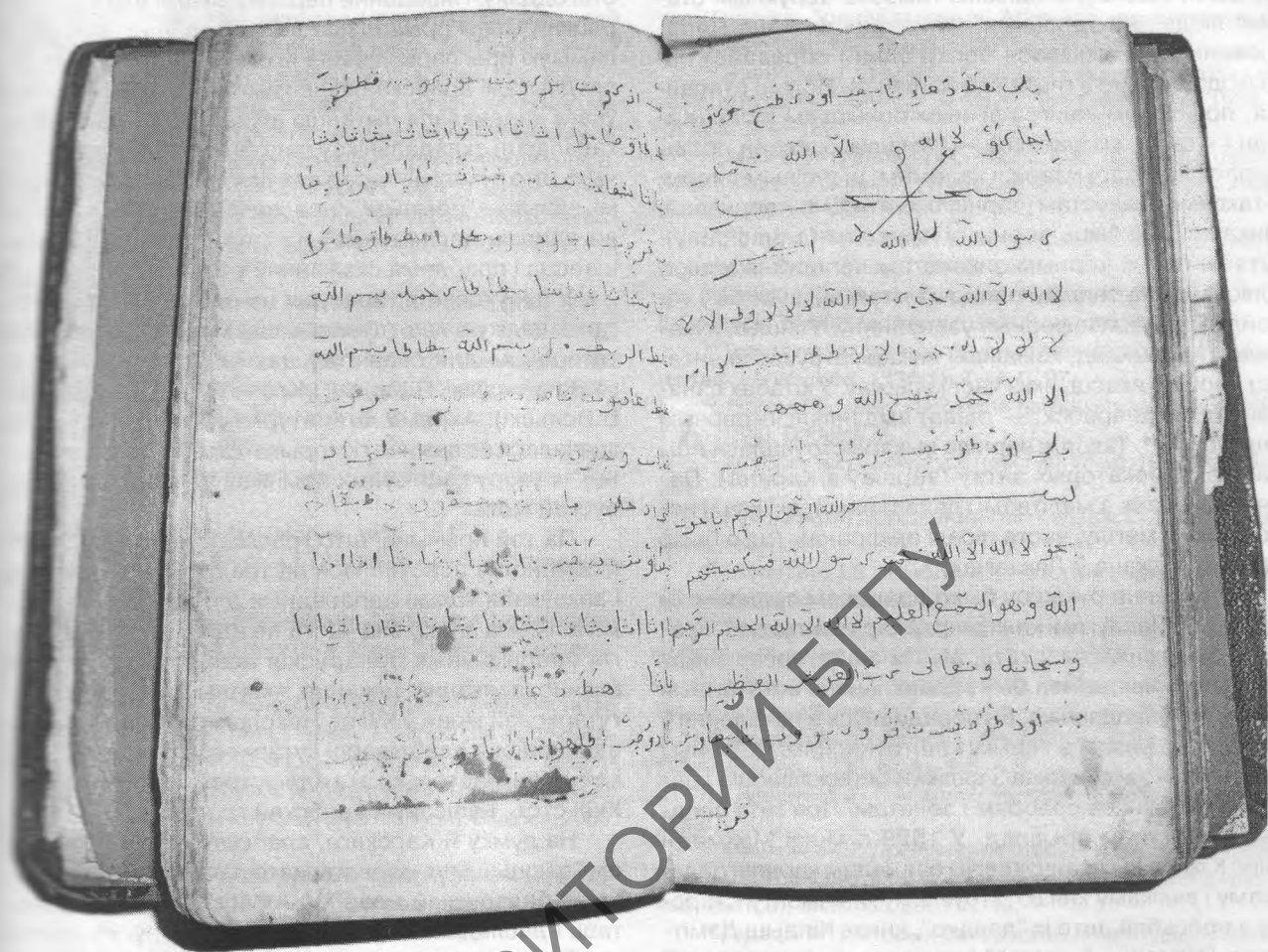
Акрамя таго, у кітабах беларускіх татараў змяшчаліся апавяданні аб кіпчацкіх ханах і іх дварах, аб ханскай "басме"* і г.д. Пра гэта, прыкладна ў 1840 г., паведаміў Т. Нарбуту "аматар усяго роднага", знаёмы з літаратурай беларускіх татараў, які знайшоў "гэтыя сведчанні ў паданнях, запісаных у адной кнізе іх продкамі літарамі арабскімі, але мовай татарскай, змешанай са славянскай, гэта значыць дыялектам літоўска-рускім"²⁰. У цяперашні час такія летапісы невядомы, але не выключана, што грунтоўнае вывучэнне ўсіх кітабаў можа садзейнічаць адкрыццю падобных тэкстаў.

* "Басма" — адціснутая ў васковай масе ступня хана. З'яўлялася прадметам пакланення ардынскіх васалаў.

Большасць кітабаў маюць рэлігійны змест. У іх выкладаюцца асноўныя мусульманскія догмы, больш ці менш падрабязна апісваюцца абрады, рытуалы і абавязкі мусульман, напрыклад, прытрымлівацца паста, падаваць міласціну, штодзённа маліцца, здзяйсняць Хадж (паломніцтва ў святыя мясціны), і самае галоўнае — падкрэсліваецца вера ў адзінага Бога. Аднак у іх змяшчаецца нямала тэкстаў і фальклорнага характару: соннікі, правілы варажбы па літарых Карана, астралагічныя зборнікі, розныя паданні, прыгодніцкія гісторыі. Таму кітабы па свайму зместу можна ахарактарызаваць як рэлігійна-фальклорныя кнігі.

Вялікую цікавасць для даследчыкаў пісьменства беларускіх татараў прадстаўляюць **хамаілы** — зборнікі малітваў на арабскай і цюркскай мовах з тлумачэннем іх сэнсу у выглядзе падрадкавага перакладу на беларускую ці польскую мову арабскімі літарамі. Арабскае слова хамаіл азначае "тое, што носіць з сабою", на мусульманскім усходзе так называюць талісманы. У хамаілах вялікага памеру, акрамя малітваў і абрадаў можна знайсці каляндар, рэцэпты лячэння розных хвароб з дапамогай "нусак" (кароткіх малітваў, запісаных на лістках), тлумачэнне "нехсєвых (дрэнных — **З.К.**) дзён", а таксама сноў. У прыватнай калекцыі ў Слоніме захаваліся хамаіл, у якім змяшчаюцца малітвы на арабскай мове, але каментары да іх і да богаслужэнняў даюцца на чагатайскай мове. Гэты помнік з'яўляецца ўнікальным для пісьменства беларускіх татараў, бо дагэтуль не было выяўлена падобных рукапісаў. Пры параўнанні "чагатайскага" хамаіла са звычайным, перакладзеным на рускую або польскую мову, кідаецца ў вочы іх выключнае падабенства: арабскі тэкст той жа (толькі замест тлумачэнняў на чагатайскай мове даюцца тлумачэнні на рускай), той жа каляндар, тое ж тлумачэнне сноў, тыя ж астралагічныя табліцы²¹.

Змест хамаілаў, як і кітабаў, разнастайны і нястэрогі па свайму размяшчэнню. Тэксты, якія былі характэрны для хамаілаў, напрыклад, каляндар, соннік, розныя гаданні, можна сустрэць у кітабах. А прыгодніцкія аповесці і легенды, характэрныя больш для зместу кітабаў, часам сустракаюцца ў хамаілах. Хамаіл, які ўключае найбольш чытаемыя малітвы, а таксама шэраг астралагічных указанняў, з'яўляўся самым любімым малітоўнікам беларускіх татараў. Нават фармат хамаіла, значна меншы, чым у кітаба, быў прыстасаваны да штодзённага практычнага прымянення. З прычыны таго, што хамаілы, якія змяшчалі рэцэпты і заклінанні ад розных хвароб, а таксама тлумачэнні сноў і нешчаслівых дзён, мелі значэнне своеасаблівага паўсядзённага даведніка, татары перапісвалі іх вельмі ахвотна. Колькасць іх асобнікаў дастаткова вялікая. Адносна свайго зместу хамаілы могуць быць розныя: звычайны, "молінскі" (г. зн. прызначаны для мулы, у якім змяшчаліся рытуальныя малітвы і тлумачэнні да асноўных абрадаў) і "фалдзэйскі" (пераважна з магічнымі формуламі і астранамічнымі табліцамі, а таму патрэбны фалдзэям — татарскім прадказальнікам).

Хамаіл. Першая палова XIX ст. Приватная калекцыя.

Вывучэнне хамаілаў прадстаўляе сабой цікавае для даследчыкаў у сувязі з іх разнастайным зместам. Менавіта даследуючы хамаілы, можна заўважыць прыстасаванне мусульманскіх уяўленняў да нашага этнічнага асяроддзя і іншых кліматычных умоў, адаптацыю ісламу да славянскіх звычаяў і павер'яў, якіх гэта адбывалася з ісламам у розных зонах яго распаўсюджвання.

Цэнтральнае месца ў рэлігійнай літаратуры беларускіх татароў займаюць **тэфсіры** (тафсіры, тапсіры — з арабск. — тлумачэнне, каментарый). Тэксты Карана ў форме цытат з тэфсіраў уключаюцца ва ўсе віды татарскага пісьменства, у прыватнасці, у кітабы і хамаілы.

Тэфсіры ўяўляюць Каран на арабскай мове з падрэдкавым каментарыем на мове, якую можна характарызаваць як тагачасную беларускую з моцным польскім уплывам ці як польскую з беларускамоўнымі элементамі. Ёсць падставы меркаваць, што тэфсір з падрэдкавым перакладам Карана на беларускую мову хоць і не знойдзены, але існаваў, пра што сведчаць частыя выпадкі выкарыстання ў кітабах запісаных па-беларуску цытат з тэфсіраў.

Тэфсіры — звычайна кнігі вялікага фармату, з сярэднім аб'ёмам тэксту каля 1000 старонак. У апошні

час знойдзена некалькі тэфсіраў, якія чакаюць свайго даследчыка²², у тым ліку самы старажытны — Мінскі Тэфсір. Перапісаў яго імам мінскай мячэці Ур'яш ібн Ісмаіл у 1868 г.

У непасрэднай сувязі з тэфсірамі неабходна разглядаць **тэджвіды** — своеасаблівыя падручнікі, у якіх выкладаюцца правілы чытання арабскага тэксту Карана, апісваецца артыкуляцыя гукаў арабскай мовы.

Яшчэ адной разнавіднасцю помнікаў пісьменства беларускіх татароў з'яўляюцца **далавары** (дуалары, з асманск. — малітоўнік) — зборнікі (сувоі) малітваў, якія мусульмане насілі з сабой. Слова далавар паходзіць ад арабскага *дуа* (малітва) і цюркскага суфікса *лар*, які надае слову форму множнага ліку: *дуа* + *лар* — *дуалар* (дуалер). Менавіта так яны называюцца ў кітабах XVIII—XIX стст. Слова далавары фанетычна змененае дуалары (дуалеры). Як адзначаецца, далаварамі (дуаларамі, дуалерамі) у некаторых мясцовасцях называюць толькі тыя сувоі малітваў, якія кладуць памерламу ў магілу. А невялікі сувоі малітваў, які мусульманін носіць з сабой, называецца граматка (слова мясцовага паходжання)²³.

Неабходна адзначыць, што рукапісныя рэлігійныя кнігі стваралі звычайна духоўныя асобы (мула,

муэдзін, годжы), а таксама глыбока веруючыя старыя людзі, не здольныя працаваць фізічна. Перапісванне кніг лічылася богаўгоднай справай, і падыходзілі да яе з глыбокай пашанай. Больш старанна, прыгожым каліграфічным почыркам пісалі Каран і кітабы, скорапісам — хамаілы. У сваёй працы перапісчыкі карысталіся калемам, ці гусіным пяром, а таксама энкаустам (чарніламі хатняй вытворчасці). Энкауст мог быць чорны ці чырвоны (з шафрану). Кітабы пісалі чорным энкаустам лепшай якасці, з бляскам, і на лепшай паперы — такі энкауст быў устойлівы да атмасферных уздзеянняў. У іншых рукапісах (напрыклад, хамаілах) выкарыстоўваўся энкауст горшай якасці, які з часам рыжэў. У кітабах азначэнне баб (з арабск. — глава) выдзялялі чырвоным энкаустам²⁴. Такое ж чарніла выкарыстоўвалася пры напісанні некаторых аятаў (вершаў з Карана). Папярковы світак з малітвамі (далаварамі), які клалі нябожчыку ў магілу, часта пісалі шафранам (што было распаўсюджана ў Ляхавічах)²⁵.

Стварэнне рукапісу было працэсам працаёмкім і дарагім. Паслугамі каліграфу карысталіся, як правіла, заможныя слаі татараў. Па-майстэрску выкананы рукапіс павінен быў задавальняць эстэтычныя густы яго ўладальніка. Ён перадаваўся з пакалення ў пакаленне разам з іншымі каштоўнасцямі. Караны і малітоўнікі захоўваліся з вялікай беражлівасцю і цаніліся нароўні са срэбрам і золатам. Пра гэта сведчыць наступны прыклад. У 1529 г. князі Махмед і Фірс Юхновічы Асанчуковічы білі чалом каралю польскаму і вялікаму князю літоўскаму Жыгімонту Старому з просьбай, што іх "дзядко", князь Кілдэш Дзмітровіч Пятровіч, "запісаў" ім частку сваіх уладанняў "з дварамі, людзьмі і ўсякай нерухомасцю: срэбрам, кнігамі, прыгоннымі, конямі, скатом"²⁶.

Былі перапісчыкі, якія прыгожа пісалі і вылучаліся мастацкімі здольнасцямі. Іх часта прасілі напісаць **мугір** (з арабск. мугрун — пячатка, іканаграфічная выява) — выслоўе з Карана, якое часам суправаджалася выявай мячэці. Мугіры апраўлялі ў рамкі і вывешвалі на сценах мячэцей і хат беларускіх татараў.

Звычайна, скончыўшы працу, перапісчык на апошняй старонцы пісаў сваё прозвішча і дату, калі было скончана перапісванне кнігі. Напрыклад, у кітабе XVIII ст. з Крушынян (Польшча) ёсць надпіс арабскімі літарамі: "Напісаны гэты кітаб года тысяча двецці шостага ад выхаду Мухамед-Прарока з Мекі ў Медзінею, месяца Джымазе-ль-ахіра пятага дня, у Сандыкаўшчызне, Юсуф Хеляшэвіч, намеснік войск літоўскіх". Ніжэй прыведзены дзве заўвагі падобнага зместу, але з паказаннем даты хрысціянскай эры: 29 студзеня 1792 г., адна на польскай мове лацінскімі літарамі, другая — на беларускай мове кірылічным шрыфтам²⁷. Падобныя запісы маюць вялікае значэнне для даследчыкаў гісторыі рэлігійнай літаратуры беларускіх татараў, бо з іх можна даведацца аб тым, хто і калі перапісаў кітаб ці Каран.

Перапісваннем кніг звычайна займаліся людзі, якія не мелі свецкай адукацыі, таму змест рукапісаў заставаўся амаль нязменным на працягу некалькіх

стагоддзяў. Ныведанне перапісчыкамі арабскай і турэцкай мовы прыводзіла да паўтарэння зробленай памылкі пры перапісванні якога-небудзь слова. Даследчыкамі арабскаалфавітных рукапісаў асабліва ўвага надавалася пытання аб кампетэнтнасці (адукаванасці) складальнікаў падобных тэкстаў: адны лічылі, што рукапісы перапісваліся адукаванымі людзьмі, іншыя — "цёмнымі" (неасвечанымі). У залежнасці ад адносін даследчыкаў да гэтай праблемы вырашаецца і праблема скажэнняў у тэкстах рукапісаў²⁸.

У навуковай літаратуры не раз звярталася ўвага на вялікую каштоўнасць пісьменства беларускіх татараў як для славістаў, так і для ўсходзнаўцаў (А.Заянчкоўскі, Я.Карскі, І.Крочкоўскі, А.Самайловіч, В.Вольскі). Акрамя літаратурна-пазнавальнага адзначалася яе важнае гісторыка-філалагічнае значэнне, як узору каштоўных помнікаў жывой старабеларускай мовы²⁹.

Па той прычыне, што графіка старабеларускага пісьменства асноўвалася на традыцыйнай кірыліцы і захоўвала толькі адпаведныя для старажытнарускага пісьма знакі, яна часта не адлюстроўвала многія спецыфічныя беларускія асаблівасці, такія як аканне, дзеканне, цеканне, якія шырока ўжываліся ў гутарковай мове ў XVI ст. Наколькі традыцыйны правіпіс сціраў асаблівасці гутарковай старабеларускай мовы, настолькі гэта адлюстроўвалі помнікі XVI—XVIII стст., напісаныя арабскай графікай.

На думку Я.Карскага, арабскаграфічныя рукапісы "даюць шмат цікавага матэрыялу для меркавання аб беларускай мове XVI—XVII стст. Калі б прачытаць і даследаваць усе вядомыя беларускія тэксты арабскім пісьмом, то, можа быць, знайшлося б нямала вельмі цікавых асаблівасцей мовы, незаўважных у помніках, пісаных традыцыйнай арфаграфіяй"³⁰. Са сказанага вынікае, што так дакладна перадаваць асаблівасці беларускай мовы мог толькі той, хто добра размаўляў на ёй.

Такім чынам, беларускамоўныя тэксты, напісаныя арабскім пісьмом, лепш за іншыя адлюстроўваюць спецыфічныя асаблівасці фанетыкі беларускай мовы. Вывучэнне рукапісных кніг беларускіх татараў дазваляе папоўніць "белыя плямы" ў гісторыі беларускай мовы, асабліва перыяд XVII—XVIII стст., калі паланізацыя выціснула беларускую мову са сферы пісьмовага ўжывання. Арыгінальныя тэксты (рэлігійныя і свецкія), напісаныя арабскім алфавітам, яшчэ доўга перапісваліся ў беларускім варыянце. Мова тэкстаў рукапісаў прадстаўляла мясцовы гутарковы варыянт польскай мовы (моцна беларусіфікаваны). Таму арабскаалфавітныя рукапісы з'яўляюцца яшчэ і важнымі крыніцамі ў вывучэнні польска-беларускіх моўных адносін, гісторыі функцыянавання польскай мовы ў Вялікім Княстве Літоўскім.

¹ Drozd A., Dziekan M., Majda T. Piśmiennictwo i muhyry Tatarów polsko-litewskich. W-wa, 2000. Т. 3. S. 74; Мишкинене Г. Каталог арабскоалфавитных рукописей / Г. Мишкинене, С.Намавичюте, Е. Покровская. Вильнюс, 2005.

² Рукапісныя і друкаваныя кнігі беларускіх татар: Каталог выставы / Укладальнікі: Л.Доўнар, Т.Самайлюк, Т.Дзем'я-

Текст, который вы видите, является частью статьи, посвященной истории и развитию культуры в Татарии. В статье упоминаются различные аспекты культуры, включая искусство, литературу и традиционные ремесла. Автор подчеркивает важность сохранения культурного наследия и его интеграции в современную жизнь.

Текст, который вы видите, является частью статьи, посвященной истории и развитию культуры в Татарии. В статье упоминаются различные аспекты культуры, включая искусство, литературу и традиционные ремесла. Автор подчеркивает важность сохранения культурного наследия и его интеграции в современную жизнь.

